

Balhar, Jan

Syntaktická část dotazníku pro připravovaný Atlas českých nářečí

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1963, vol. 12, iss. A11, pp. [133]-139

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100080>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAN BALHAR

SYNTAKTICKÁ ČÁST DOTAZNÍKU PRO PŘIPRAVOVANÝ ATLAS ČESKÝCH NÁŘEČÍ

Každé nové bádání o syntaxi našich nářečí potvrzuje zjištění, že se stejné syntaktické jevy rozprostírají na rozsáhlém území, že v systému českých nářečí prvky společně převládají nad prvky rozdílnými. Syntaktická výstavba českých dialektů je tedy charakterizována ještě větší jednotou než jejich stavba morfoloická nebo fonetická. Tak často jevy známé z nářečí lašských jsou i na celé Moravě, např. věty s neurčitým podmětem neosobním bez zájmena (*louku zaplavilo* × *louku to zaplavilo*), jindy se dokonce ukazuje, že i velká část Čech má jev zcela obvyklý na celé Moravě, např. „plurál úcty“ (*tatínek šli*). To však neznamena, že by český národní jazyk ve svých nářečích nebyl syntakticky vůbec diferencován. Srovnáním lašské syntaxe s větnou skladbou nářečí východomoravských (moravskoslovenských)¹ se ukázalo, že se obě nářeční skupiny liší hned v několika syntaktických jevech. Lašská nářečí neznají např. příklonnou spojku *-li*, běžnou v nářečích východomoravských, lašská nářečí mají účelovou spojku *až* proti východomoravské *nech*. K jiným diferencním jevům náleží slučovací a důsledkové *i* (regionálně lašské) proti spojce *a*, dále typ podmínkových souvětí ireálných s prostým kondicionálem ve větě hlavní i vedlejší (*by měla modré oči, byla by hezčí*) proti větám s *kdyby* aj. Podrobným zkoumáním lašské syntaxe se ukázalo, že je dokonce hned řada syntaktických prvků územně omezených i na tak poměrně malém území (celkem 18 jevů). U devíti jevů se podařilo vést přesnější hranice, např. hranici účelové spojky *coby* proti spojce *aby*, hranici doplňovacích otázek bez tázací částice se zvláštní intonací typu *moc toho máče = jak mnoho toho máte?*, hranici slovosledu *třa bylo* proti *bylo třa* aj. Jsme tedy oprávněni předpokládat, že jazykově zeměpisný výzkum větné skladby českých nářečí přinese pozitivní výsledky.²

Česká dialektologická komise proto rozhodla, aby dotazník pro český národní atlas obsahoval i část syntaktickou. Jejím sestavením byli pověřeni pracovníci brněnské pobočky Ústavu pro jazyk český Československé akademie věd (dotazník vypracovali J. Chloupek, V. Michálková a autor této zprávy).

Vybrat jevy, jimiž se budou nářečí v Čechách a na Moravě navzájem lišit, nebylo právě nejsnadnější. Naše znalosti syntaktické stavby českých dialektů stále ještě nejsou postačující. Hlavně z Čech postrádáme celosystémové popisy syntaxe. Hodně se ovšem dalo vyzískat z těch monografií, které zcela neopomenuly syntaktické jevy a zmiňují se aspoň o prvcích diferencních. Jinak jsme excerpovali ukázky nářečních promluv (J. Voráč, *Česká nářečí jihozápadní*, Praha 1955; F. Kopečný, *Nářečí Určic a okolí*, Praha 1957; Jos. Kubín, *Povídky lidu kladského*, Praha 1888; M. Racková, *Lidová mluva na Třebívlicku*, Praha 1960, rkp. kandid. disertace; J. Jech, *Lidová vyprávění z Kladska*, Praha 1959).

Do dotazníku jsme nepojali jevy plynoucí z mluveného charakteru nářečí, jež jsou dány specifickými podmínkami, za nichž probíhá nářeční projev. Takové jevy

jsou totiž rozšířeny na celém území Čech a Moravy a sotva by se u nich dala doložit místní diferenciaci.

Syntaktický dotazník bude obsahovat jen základní diferenční jevy historicky a strukturně důležité. Přílišné drobnosti omezené třeba na několik vesnic bylo nutno vypustit.

Některé otázky by bylo možno zařadit jak v syntaktické části dotazníku, tak v části morfologické nebo lexikální. Např. formy přechodníků a jejich místo v mluvnické stavbě nářečí lze zkoumat jak v oddíle morfologickém, tak v oddíle o poloventných vazbách, tedy při jevech syntaktické povahy. Z teoretického hlediska se však jeví jako vhodnější zkoumat je v části syntaktické. Přechodník je dosud živý na východní Moravě, jinde se už nevyskytá vůbec nebo jsou jen jeho adverbializované relikty, někdy adverbializované i formálně (*vleže, zkleća*). Závažnější než sám tvar přechodníku je to, jakou funkci přechodník plní, jaké je jeho místo v syntaktickém systému. V nářečích nejsou totiž doloženy rozdílné tvary podle času, rodu nebo čísla a je tu jen jeden ustrnulý tvar.

Jindy zase rozhodují pro zařazení zřetele praktické. Tak např. pořádek slov v konstrukcích s rozvitým přívlastkem v typu *bratr mého otce* se dobře postihne otázkou morfologickou zaměřenou na kontaminaci přívlastňovacích tvarů a vazeb (*mého bratrovo otec, otec mého bratrovo*). Není třeba pak do syntaktické části dotazníku zařazovat ještě jednu otázku na slovosled v těchto případech.

Otázky jsou uspořádány tak, že se postupuje buď od významu vztahu k jeho vyjádření, nebo od prostředku k jeho významu. Častěji jsou však otázky přece jen zaměřeny na mluvnický prostředek, neboť máme zkušenost, že se na ně získává snadněji odpověď. Po vlastní formulaci otázky se uvádějí příkladové věty. Ve většině těchto příkladů jde jen o syntaktický jev, na kontextu přítom nezáleží. Je totiž nebezpečí, že jinak by se příklady násilně překládaly. Explorátor má tedy v terénu zaznamenat jakýkoli skutečný případ užití určitého vzorce, modelu.

I když je pro nářeční syntax charakteristická uvolněnost výstavby věty a souvětí, jsou i v nářečí větná schémata.³ Na rozdíl od spisovného jazyka uživatelé se však těchto modelů pro tvoření konkrétních vět tak důsledně nedrží. V živém jazykovém projevu nemá mluvčí vždy jasnou perspektivu věty, a proto nebývá jeho věta tak sevřená, kompaktní, zhusta v ní nalézáme části dodatečně připojované.

Jen několik příkladových vět a větných spojení je závazných a nezkoumají se jako modely.

Očekává se, že explorátor bude uvádět vedle pozitivní a negativní odpovědi též konkurující prostředky vyjádření.

Za příkladovými větami následuje výčet možných prostředků k vyjádření jistého vztahu i s hláskovými variantami jevu. U složitějších otázek jsou ještě poznámky. Obsahují upozornění na zvlášť jemné rozdíly jevů, které by mohly při menší pozornosti snadno zapadnout nebo by mohly být zaměněny za jiné typy. Někdy je v poznámce vedlejší otázka na frekvenci jevu (danou generační nebo sociální příslušností mluvčích) a na stupeň citovosti prostředku. Pamatuje se v nich rovněž na frekvenci jevu v ustálených spojeních. Zvlášť jsou označovány otázky úzce regionální (lašské, východočeské, hanácké apod.).

V dotazníku se probírají souřadící a podřadící spojovací prostředky, věty podle postoje mluvčího k sdělované skutečnosti a podle gramatické povahy, pamatuje se na větné členy, významy tvarů, mluvnickou shodu, pořádek slov a na přechodníky. Konkrétně jde o tyto syntaktické jevy:

- 1° Vyjádření prostého (nestupňovacího) slučovacího vztahu členského s významovým odstínem přidružování, např. *Přišel chlapec i maminka, Děvčata zpívala i tančila*. Na Moravě tu stává *aj*, v Čechách *i*, a *také*.
- 2° Výskyt slučovací spojky *i*, např. *Nabral vody i dal se mu napít*. Spojku *i* máme doloženu zatím jen z malého úseku lašského.
- 3° Výskyt odporovací spojky *než* ve větách typu *Dnes už děti do školy nechodí, ale (kniž. nýbrž) jezdí autobusem*. Spojka *než* se vyskytuje na východní Moravě.
- 4° Vyjadřování stupňovacího vztahu v souvětí s negativními větami, např. *Nemohu chodit pomalu, natož abych běhal*. — Mezi nářečími je značná různost. Vyskytují se tu spojení *ne tam bych, ani to by, ani tak aby, neřkuli, natot bych, neto...*
- 5° Dvojitě vylučovací spojky v souvětích typu *Buď to uděláš, nebo odejdu*. Na východní Moravě a na lašské oblasti se uchoval starobylý typ dvojitých spojek *nebo — nebo (lebo — lebo)*.
- 6° Spojovací prostředky k vyjádření vztahu vylučovacího blízkého vztahu důvodovému (druhá věta vylučovacího souvětí vyjadřuje, co by bylo důsledkem nesplnění toho, co se říká ve větě první). Jde o věty typu *Lež pěkně v posteli, nebo se ti rána nezažojí*. V nářečích je *nebo, jindě*, v Čechách *sice*, na lašském území též archaické *ovak*.
- 7° Myšlenkové vztahy vyjadřované spojkami *když* a *jak*. Sleduje se postižení diferencí mezi užitím spojky *jak* a *když*. Ve Slezsku slouží např. k vyjádření vztahu časového výlučně *jak*, na Moravě je tato spojka vůbec častější. Spojka *když* může být v lašských dialektech jen v některých typech příčinných vět.
- 8° Příklonná částice *-li* ve větách podmínkových reálných, např. *Bude-li chléb čerstvý, kup jej*. Podle dosavadních zjištění je tato částice na východní Moravě a ojedinelé v jižních Čechách.
- 9° Podmínkové souvětí ireálné s nesloženým kondicionálem v hlavní i vedlejší větě, např. *By méně jedla, byla by mrštnější*. Tento souvětý typ je pravděpodobně omezen jen na část území lašského.
- 10° Ireálné podmínkové věty záporné se zápornou částicí *ne* nebo se záporným infinitivem, např. *Kdyby ne(bylo) toho horka, bylo by tu dobře* || *Nebýt toho horka...* První typ se nepředpokládá v Čechách, druhý na severovýchodní Moravě.
- 11° Výskyt přípustkové spojky *choť*, např. *Ačkoli se léčí, má bolesti*. Tato spojka je asi jen regionálně lašská. Zachytí se však též jiné přípustkové spojky, např. moravské *jak*, české *třeba(s)*.
- 12° Důvodové nebo vysvětlovací *neboť* a prostředky synonymní, např. *Odjel, neboť se mu tu nelíbilo*. Na východní Moravě a Lašsku se uslyší *nebo*, živá je dosud lašská spojka *bo*.
- 13° Spojka *že* v příčinném významu i mimo typy obvyklé ve spisovné češtině, např. *Mnoho to nevyváželo, že lidé málo kupovali*. Zaznamenají se i ostatní příčinné spojky (*bo, lebo, poněvadž, protože*). U spojky *protože* je třeba hlavně na Moravě zvláštní pozornosti, zdali se jí užívá i u příslušníků tradičního nářečí a zdali není vnesena do nářečního systému ze spisovného jazyka. Sledují se jen případy s vedlejší větou postponovanou.
- 14° Výskyt účelové spojky *coby*, např. *Jezdil i v noci, coby mnoho vydělal*. Spojka *coby* je doložena z východní Moravy a z části lašského území.

- 15° Spojky v závislých zjišťovacích otázkách a event. významové nebo citové rozdíly mezi nimi. Zjistí se též, ke kterým slovním druhům se připojuje východomoravské *-li* (*-jě, -i*).
- 16° Výrazové prostředky srovnávání u vět s kondicionálem, u srovnávání při stejné míře a při větší míře, např. *Dělá, jako (kdy)by o tom nevěděl; Je stejně velký jako já; Je větší než já*. Zvlášť se zachytí prostředky v ustálených spojeních, neboť např. na území lašských dialektů je v těchto ustálených případech často situace jiná než v ostatních. Je třeba věnovat též pozornost, zda mezi různými způsoby vyjádření není nějaký významový, generační nebo jen frekvenční rozdíl. V těchto větách je na našem území bohatství výrazových prostředků. Vedle výrazů *jak, jako, ani, ani choť, ani choť by, co, než, až...* zachytí se snad i genitiv prostý.
- 17° Citové částice ve větách oznamovacích se zvolací intonací. Vedle jejich výčtu se zhodnotí, jaké citové zabarvení dodávají větě. V nářečích je opět značná pestrost těchto částic. V již. Čechách je např. doloženo *jenť*, z východní Moravy *veď*.
- 18° Tázací částice v jednoduchých tázacích větách zjišťovacích. Zvlášť se dotazujeme na částice v prostých otázkách (*Půjdete do města?*) a zvlášť v otázkách s citovým zabarvením údivu (*Copak jste o tom nevěděl?*). Na Moravě se v otázkách prvního typu zachytí vedle příklonné částice *-(l)ě* též částice *či*. Na části lašského území bývají otázky druhého uvedeného typu jen bez částic.
- 19° Typy doplňovacích otázek (zjištění míry) se zvláštní intonací a bez tázacích zájmen, formulované tedy jako věty zjišťovací, např. *Moc toho máte?* ve významu *Jak mnoho toho máte?* Tyto otázky jsou omezeny asi jen na lašské území.
- 20° Spojky v otázkách vylučovacích, např. *Chceš kávu, či mléko?* Východní Morava udržuje dosud *či*. Jinde je jen *nebo*.
- 22° Částice ve větách vyjadřujících příkaz, rozkaz nebo žádost nepřítomné osobě, např. *Ať nezlobí!* Z českých nářečí v užším smyslu je doložena jen částice *ať*, z Moravy též *nech, až*.
- 23° Prostý kondicionál ve větách přacích, např. *By zdravi bylo!* Tento archaický typ je omezen pravděpodobně jen na lašské území.
- 24° Podoba vět se zevšeobecňujícím podmětem (všeobecným a neurčitým osobním), není-li zahrnutelnost adresáta přímo naznačena, tj. mimo typ s 2. os. sg. nebo pl. Jde zejména o zachycení starobylého typu s nereflexivní 3. os. sg. a o zachycení konstrukcí pasívních. Je nutno též pozorovat, zda se v těchto větách vyskytuje podmět vyjádřený slovem *jeden*. Jde o věty typu *Ten kroj u mladých lidí už neuvidí*.
- 25° Zjištění vět s neurčitým podmětem bez výrazů *to, ono, cosi...*, např. *Louku zaplavilo, ruku mu utrhlo*. Jde o věty, v nichž by podmět vyjadřoval příčinu, podnět činnosti, které mluvčí nechce, nemůže jmenovat, činitele, který je mluvčímu neovládatelnou silou. Tyto věty zná jen Morava, v Čechách je v nich vždy zájmeno.
- 26° Typ vět s neshodným neutrálním reflexivem vyjadřující všeobecný podmět osobní, např. *Koupilo se mouka na chleba*. Zapisují se jen bezpauzové příklady. Tento větný typ je velmi častý na východní Moravě.
- 27° Výskyt neshodného sponového přísudku i v případech, kde nelze před-

pokládat adverbializované pojetí, např. *Ráno bylo housky*. Jde jen o bezpauzové případy. Byly zatím nejhodněji doloženy z Moravy.

- 28° Výskyt samostatného *ne* ve větné platnosti za vedlejší větou, např. *Že by tam bylo moc horko, ne*. Vyskytuje se hlavně na východní Moravě.
- 29° Věty s vytčeným citovým infinitivem bez odkazovacího *to* a bez pauzy po infinitivu, např. *Pracovat pracuje dobře*. Tento typ je znám hlavně z Moravy; v českých nářečích v užším smyslu bývá odkazovací *to*.
- 30° Výskyt shodného substantivního doplňku (při podmětu i předmětu), např. *Umřel také (jako) chudák*. Tu se zároveň zachytí případy doplňku vyjádřeného prostým instrumentálem (vých. Morava) nebo pomocí spojek *jako, co, ani*. Poslední dvě spojky se vyskytují na oblasti lašských nářečí.
- 31° Genitiv záporový po slovesech *nemít, nebýt* a po jiných, např. *Nekoupil kalhot*. Pamatuje se na genitivní vazby jmen abstraktních, látkových a ostatních životných i neživotných. Směrem k východu genitivu záporového na našem území přibývá.
- 32° Užití dativu v některých závazných konstrukcích, např. *Je mu Josef, Dali mu Josef, Je mu šedesát*.
- 33° Vzájemná záměna reke akuzativní za dativní v závazných příkladech, např. *Není vám (vás) smutno? Co je Karlovi (Karla) po tom? Není vám (vás), hanba?* aj. Akuzativní vazby jsou známy vesměs z Moravy.
- 34° Srovnávací instrumentál i v případech neobvyklých ve spisovném jazyce, např. *Dělal zinním časem*. Je doložen z Moravy.
- 35° Výskyt srovnávacího instrumentálu, např. *Utíká zajícem, Leží plackem*.
- 36° Prosté instrumentály (jako stykový předmět, určení průvodních okolností nebo jako přívlastek), např. *Setkal se tam (s) jedním ělověkem; Museli utéci (s) velíkou hrůzou; Vzala věnec (s) prstenem*. Jde o jevy typické pro severovýchodní Čechy, méně časté jsou v západních Čechách.
- 37° Nominativ nebo akuzativ v tomto ustáleném obratu: *Co je to za krávu?* Z lašského území je znám jen nominativ.
- 38° Všechny případy atrakce pádů, např. *na kraji poli, o kousku chlebě*. Zdá se, že ten jev je častější v Čechách.
- 39° Opakování předložek u jména a u přívlastku (v bezpauzovém spojení), např. *Šel do lesa do velkého*. Tento jev je poměrně běžný ve východomoravských nářečích.
- 40° Spojování předložek, např. *zave dne, zponad stromu, ze z vrchu...*
- 41° Výskyt plurálního tvaru *l*-ového přičestí přísudku, jestliže příslušník nářečí vyká, např. *Vy byste to neuměli* (tj. neuměl, jedna osoba).
- 42° Užívání tvarů středního rodu u přísudku, je-li podmětem jméno nebo jiné označení neprované dívky. Typ *Naše malá Helenka (dívka) odešlo* je na části Lašska, severovýchodní Moravě a v severovýchodních Čechách.
- 43° Tvar přísudkového slovesa ve větách s podmětmi označujícími kolektiv. Tato podmětová jména jsou závazná: a) *mládež*, b) *čeládka*, c) *obec*, d) *celý jarmark*.
- 44° Výskyt slova *než* místo vytýkacího, omezovacího příslovce *jen* ve větě záporné nebo kladné, např. *Tady neroste než křoví || Tady roste než křoví*.
- 45° Postavení infinitivu v citově neutrálních projevech po větné části rozvíjející určitý slovesný tvar, i když na něm není důraz, např. *Potom jej našla na posteli ležet*. S tímto pořádkem slov se setkáváme hlavně na východní Moravě a v nářečích lašských.

- 46° Postavení stálých (z hlediska spisovné češtiny) příklonek na začátku věty, např. *Jsem volala na bratra, Ho viděl na poli...*
- 47° Slovosled v případě *bylo třeba // třeba bylo*. Týká se jen laštiny.
- 48° Výskyt přechodníku jako kategorie (jako tvaru rozmanitých sloves při „zkracování“ vět), např. *Sebera se, utekl*. Zároveň se zjišťují adverbializované přechodníky a pokleslé přechodníkové formy slovesa *řici*.

Jak patrně, našel se nemalý počet syntaktických jevů, které se na našem území diferencují. Jisté je, že ne u všech budeme moci vést přesné izoglosy, dokonce některé jevy se snad vůbec nebudou hodit pro mapování. Z charakteru terénního výzkumu nářeční syntaxe plyne, že se může stát, že explorátor některé typy vět ani při sebedůkladnějším výzkumu nezachytí. Spíše jen výjimečně lze se totiž na syntaktický jev dotázat přímo a většinu větných, souvětných typů a konstrukcí je nutno zapsat ze spontánního rozhovoru nebo vyprávění. U některých syntaktických jevů bývá situace taková, že izoglosa vlastně netvoří předěl mezi typem A a typem B. Obvykle se jeden typ vyskytuje na celé oblasti, kdežto typ druhý zabírá jen její část, kde se vyskytuje vedle typu prvního. Bude tedy izoglosa často jen hranicí, až kam ještě dosahuje jeden jev (zpravidla jev ustupující). Tak je tomu např. v lašských nářečích u vět účelových se spojkami *aby/coby*. Spojka *aby* se tu slyší na celém území, na Hlučínsku, v celé východní lašské oblasti spolu s moravskou laštinou je též *coby*.

Bude pak na těch, kteří budou zpracovávat výsledky terénního výzkumu a přenášet je na mapy, aby jejich grafické vyjádření postihovalo jazykovou skutečnost co nejdokonaleji.

Je nepochybné, že jazykově zeměpisné studium syntaktických otázek v rozsahu celé naší republiky bude plodné a obohatí naše poznání národního jazyka v různých etapách jeho vývoje. Dá se očekávat, že doplní a zpřesní starší třídění našich dialektů, třídění, jež se opírá zatím většinou o jevy hláskoslovné a tvaroslovné. Konečně se sbromáždí další materiál o syntaktické stránce našich dialektů. To jistě podnítl i další bádání o větné skladbě..

POZNÁMKY

¹ Jan Chloupek, *Syntax nářečí východomoravských*, Brno 1957, rukopisná kandidátská disertace.

² Dobré zkušenosti s mapováním syntaktických jevů mají autoři ruského národního atlasu. Terénním výzkumem se totiž získaly dobře mapovatelné odpovědi. O prvních výsledcích mapování informují I. B. Kuz'mina a E. V. Nemčenko, *O sintaksičeských različijach ruských govorov*, *Slavia* 31, 1962, s. 8–26; *O tipach sintaksičeských različij v ruských govorach*, *Izvestija AN SSSR* 20, 1961, s. 302–313.

Příznivější pro jazykově zeměpisná zkoumání je situace u atlasu slovanských jazyků. Na velkých rozlohách komplexu slovanských jazyků najde se totiž ještě větší počet výrazných syntaktických odlišností.

³ Srov. R. Mrázek, *K otázce českých větných schémat a typů, zvláště neslovesných*, *Slovo a slovesnost* 23, 1962, s. 21–36.

ВОПРОСНИК ПО СИНТАКСИСУ АТЛАСА ЧЕШСКИХ ДИАЛЕКТОВ

Вопросник по исследованию чешских говоров будет содержать также синтаксическую часть. Статья знакомит с отдельными вопросами и с главными принципами, которыми руководствовались составители сборника.

В вопроснике будут лишь основные дифференциальные явления, исторически

и структурно важные. Не включаются явления, вытекающие из устного характера говор, поскольку они вряд ли могли бы обнаружить сколько-нибудь существенных местных различий. Вопросы и ответы проходят либо от значения отношения к его выражению, либо от формального средства к его значению. Будет устанавливаться только само явление, контекст притом irrelevantен. Эксплоратору, следовательно, предстоит на местах отмечать любой фактический случай употребления той или другой схемы простого и сложного предложения. Эксплоратор, вместе с тем, должен стараться подметить частоту явления и эвентуальную степень эмоциональной насыщенности данного выразительного средства.

В вопроснике проходятся сочинительные и подчинительные союзные средства, предложения по отношению говорящего к сообщаемому содержанию и по грамматической структуре, предусматриваются члены предложения, значения форм, грамматическое согласование, порядок слов и деепричастия. В общем насчитывается 48 комплексов вопросов.

По-видимому, не все ответы можно будет графически фиксировать на картах, однако составители вопросника предполагают, что собранный материал будет использован еще, например, при монографической обработке синтаксической системы чешских говор.

Перевел Р. Мразек

